

YIRIK SOLIQ TO'LOVCHILARNI YIRIK KORXONALARDA TEKSHIRUVINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Qo'shaqov Asrorjon Nematjonovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yirik soliq to'lovchilarning soliq ma'murchiligini amalga oshirishning xorij tajribasi tahlil qilingan bo'lib, bu tahlillar natijasida O'zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligini takomillashtirish masalalari, Yirik soliq to'lovchilarning soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: soliq, budget siyosati, budget, soliq ma'murchiligi, yirik soliq to'lovchilar, xorij tajribasi, soliq salohiyati, soliq yuki, soliq stavkasi, soliq imtiyozlari.

Kirish: Jahon amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlanayotgan hamda iqtisodiy transformatsiya jarayonini boshdan kechirayotgan mamlakatlarda soliq to'lovchilar, jumladan yirik soliq to'lovchilar faoliyati ustidan tizimli va xavfga asoslangan nazoratni yo'lga qo'yish muhim institutsional ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv orqali soliq qonunchiligini buzish ehtimoli bilan bog'liq asosiy xavflar barvaqt aniqlanib, ularni oldini olish mexanizmlari kuchaytiriladi. Natijada soliq intizomi darajasi oshadi, qonun talablariga ixtiyoriy rioya etish rag'batlantiriladi hamda soliq ma'murchiligining samaradorligi va natijadorligi sezilarli ravishda yuksaladi. OECDning "Tax Administration 2024" hisobotida qayd etilishicha, ilg'or va rivojlanayotgan 58 ta yurisdiksiya tajribasi tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning mutlaq ko'pchiligida elektron hisobot tizimlari hamda sun'iy intellektga asoslangan risklarni boshqarish mexanizmlari amaliyotga joriy etilgan.

1-jadval

Yirik soliq to'lovchilar faoliyati yuzasidan o'tkazilgan soliq nazorati tadbirlari tahlili

Yillar	Jami soliq nazorati tadbirlari natijasida hisoblangan xolatlar		Shundan					
			Kameral tekshiruvi		Audit tekshiruvi		Sayyor soliq tekshiruvi (moliyaviy jarima)	
	soni	summa	Soni	summa	soni	summa	soni	Summa
2020	181	1 776,8	181	1776,8				
2021	1150	2 362,9	1003	1793,6	32	540,9	115	28,4

2022	2197	12968,8	2057	12055	55	866,5	85	47,5
2023	2016	12092,7	1761	10720	217	1370,7	38	2
2024	1212	8789,6	830	4968	254	3254,4	128	567,2
2025	1116	8087,3	876	5566,5	158	2379,3	82	141,5

2020-yilda faqatgina kameral soliq tekshiruvi tadbirlari o'tkazilgan bo'lib, bu tekshirish natijasida 1776,8 mlrd.so'm qo'shimcha soliqlar hisoblangan. 2021 yilda esa 1150 ta soliq tekshiruvlari o'tkazilib, shundan 1003 tasi kameral soliq tekshiruvi hisoblanib, 1793,6 mlrd.so'm qo'shimcha soliq hisoblangan bo'lsa, audit tekshiruvi natijasida 32 ta korxonada 540,9 mlrd.so'm hisoblanganligini, 115 ta sayyor soliq tekshiruvida esa 28,4 mlrd.so'm moliyaviy jarima qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin.

Soliq organlarida ushbu segmentlar bo'yicha umumiy tashqi manba ma'lumotlari shakllantirilgan bo'lib, ma'lumotlarni boshqarish va tahlillar Soliq qo'mitasi tomonidan markazlashgan holda amalga oshiriladi. Ya'ni tashqi manba ma'lumotlarini yig'ishga va qayta ishlashga Soliq ma'murchiligini yurituvchi tuzilmaga huquq berilmagan.

Yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritish mezonlari O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining 2019 yil 12 iyuldagi 3172-sonli Qarori bilan belgilangan. Unga ko'ra aksiz solig'i to'lovchilari (bundan alkagol mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar va yoqilg'i va gaz quyish shahobchalari mustasno (agar ularning sof tushumi belgilangan miqdordan oshsa yirik soliq to'lovchi sifatida belgilanishi mumkin), moliyaviy xizmat ko'rsatuvchi takshilotlar, strategik ahamiyatga ega yirik sanoat korxonalari hamda yillik sof tushumi bazaviy hisoblash miqdorining 735 ming baravaridan yuqori bo'lgan (shu bilan birga xodim soni 10 nafardan kam bo'lmagan) sub'ektlar yirik soliq to'lovchilar sifatida tasniflanadi. Ularning soni bugungi kunda 897 tani tashkil etmoqda.

O'rta biznes vakillariga yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilmagan qo'shilgan qiymat solig'i va foyda solig'i to'lovchilari kiradi.

Kichik biznes vakillari asosan aylanmadan soliq to'lovchilar bo'lib, ularga yillik aylanmasi 1 mlrd so'mga yetmagan tadbirkorlik sub'ektlari kiradi. Hisob yuritishni osonlashtirish maqsadida ularga aylanmadan 2 foizdan 4 foizgacha yoki qat'iy belgilangan summadagi aylanmadan olinadigan soliq to'lash imkoniyati berilgan. Ushbu segmentlar ma'muriy tuzilmalar va ularning vazifalarnini belgilab berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hududlar salohiyatidan kelib chiqqan holda soliq stavkalari hududlar kesimida turlicha belgilanadi yoki hududda tashkil etilgan iqtisodiy zonalardan ro'yxatdan o'tgan korxonalariga soliq imtiyozlari taqdim etiladi.

Shu bilan birga ma'lum bir hududda soliq qonunchiligini buzishga moyillik yuqori bo'lishi mumkin. Yuqoridagi omillarni inobatga olgan holda soliq to'lovchilar hududlar kesimida ham segmentlarga ajratiladi. Hududlar kesimida shubhali korxonalar sonini ko'radigan bo'lsak, Toshkent shahri, Andijon viloyati va Toshkent viloyatida bunday sub'ektlar boshqa hududlarga nisbatan ko'p ro'yxatdan o'tgan. (1-jadval) Bu esa ushbu hudud soliq to'lovchilarda sohta bitimlarni tuzish orqali soliq nafi olishga moyillik boshqa hudud soliq to'lovchilariga nisbatan kuchli ekanligini bildiradi. Shunga ko'ra soliq organi tomonidan ushbu hududlarda tiyib turuvchi nazorat instrumentlari keng ko'lamda qo'llaniladi. Soliq to'lovchilarning xulq-atvoridan kelib chiqqan holda soliq xavfi darajalari aniqlanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 7 yanvardagi 1-sonli "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq soliq to'lovchilar soliq xavfi yuqori, o'rta va past bo'lgan sinflarga ajratiladi.

2-jadval

Ko'zbo'yamachilik bitimlarini tuzgan shubhali korxonalar soni (2025 yil noyabr holatiga)

Hududlar	Korxonalar soni	Jami nisbatan ulushi, foizda
Jami	5 082	100%
Qoraqalpog'iston Res.	354	7%
Andijon viloyati	640	13%
Buxoro viloyati	316	6%
Jizzax viloyati	112	2%
Qashqadaryo viloyati	273	5%
Navoiy viloyati	144	3%
Namangan viloyati	435	9%
Samarqand viloyati	234	5%
Sirdaryo viloyati	209	4%
Surxondaryo viloyati	223	4%
Toshkent viloyati	608	12%
Farg'ona viloyati	549	11%
Xorazm viloyati	144	3%
Toshkent shahar	826	16%
Hududlararo inspeksiya	15	0%

Manba: O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

Qaror talablaridan kelib chiqqan holda soliq xavfi yuqori soliq to'lovchilarda soliq auditi, soliq xavfi o'rta bo'lgan soliq to'lovchilarda sayyor va kameral soliq tekshiruvlari tayinlanadi. Soliq xavfi past bo'lgan soliq to'lovchilarda nazorat tadbirlari o'tkazilmaydi.

Segmentlashning yana bir turi sifatida yuqori likvidli tovarlar savdosi ustidan soliq nazoratini oshirish maqsadida aksiz solig'iga tortilishini keltirish mumkin. Jumladan, alkogol va neft-gaz mahsulotlari ham shular jumlasidan hisoblanadi.

Jumladan, alkogol mahsulotlari bo'yicha soliq nazoratini kuchaytirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 737-son qaroriga muvofiq 2021 yil 1 yanvardan raqamli markirovkalash tizimi joriy etildi. Ushbu tizim ishlab chiqarilgan va import qilingan tovarlar zanjirini kuzatgan holda oxirgi iste'molchiga tovar sotilgungacha bo'lgan jarayonni nazoratga oladi.

Shuningdek, xufyona iqtisodiyot ulushini qisqartirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 10.12.2025 yildagi "Naqdsiz hisob-kitoblarni ommalashtirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-246-sonli qarori qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, 2026 yil 1 apreldan boshlab transport vositalariga yoqilg'i quyish shoxobchalari orqali aholiga neft-gaz mahsulotlarini sotish, alkogol va tamaki mahsulotlari uchun to'lovlar faqatgina bank kartalari yoki elektron to'lov tizimlari orqali amalga oshirilishi belgilandi.

Soliq qo'mitasi tomonidan xavfni bartaraf etishga yoki oldini olishga qaratilgan bir nechta dasturlar ishlab chiqilgan. Shunday dasturlardan biri Soliq-hamkor tizimi hisoblanadi. Ushbu tizim orqali soliqqa oid huquqbuzarliklar to'g'risida jismoniy shaxslar tomonidan ma'lumotlar soliq organiga yuboriladi. Soliq organi tomonidan mazkur murojaatlarda keltirilgan holatlarning mavjudligiga sayyor soliq tekshiruvi orqali aniqlik kiritiladi. Sayyor soliq tekshiruvi davomida zarur holatlarda nazorat xaridi amalga oshirilib, soliqqa oid huquqbuzarlikka aniqlik kiritiladi.

3-jadval

Soliqqa oid huquqbuzarliklar to'g'risida Soliq-hamkor tizimi orqali kelib tushgan murojatlar.

Ko'rsatkichlar	2022 yil		2023 yil		2024 yil		O'zgarishi, foizda	
	soni	Ulushi, %	soni	Ulushi, %	soni	Ulushi, %	2023/2022	2023/2024
Jami murojaatlar soni	145 224	100	122 099	100	99 128	100	-16	-19
Shundan, chek bermaslik	132 818	91,5	112 926	92,5	90 216	91,0	-15	-20
To'lovni plastik karta orqali qabul qilmaslik	6 056	4,2	4 777	3,9	4 273	4,3	-21	-11

Plastik karta uchun xarid summasini oshirish	496	0,3	238	0,2	212	0,2	-52	-11
Boshqalar	5 854	4,0	4 158	3,4	4 427	4,5	-29	6
Takroriy yoki tekshiruv davom etayotganligi sababli qaytarilgan	67 885	46,7	68 329	56,0	54 435	54,9	1	-20
Tekshirilgan	71 957	49,5	48 668	39,9	37 897	38,2	-32	-22
Ko'rib chiqish jarayonida	5 382	3,7	5 102	4,2	6 915	7,0	-5	36

Manba: Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

3-jadvalda 2022-2024 yillarda tizim orqali kelib tushgan murojaatlar soni dinamikasini hamda aniqlangan soliqqa oid huquqbuzarlik turlari to'g'risida ma'lumot olish mumkin. 3-jadvaldan ko'rinib turibdiki, 91 foiz - 92 foiz murojaatlar chek bermaslik bo'yicha kelib tushgan. Bu esa daromadlarni yashirish bilan bog'liq xavfning mavjudligini anglatadi. Aniqlangan huquqbuzarliklar soni o'tgan yilga nisbatan 2023 yilda 16 foizga (145 mintadan 122 mingtagacha) kamaygan, 2024 yilda esa 2023 yilga nisbatan 19 foizga (99 mingtagacha) kamaygan. Ushbu tendensiya daromadlarni yashirish bilan bog'liq xavfning tizim ishga tushirilishi natijasida yildan-yilga kamayib borganligini yaqqol ko'rsatib beradi. Shuningdek, 40-50 foiz murojaatlarning rad etilganligi, tizim doirasida kelgan murojaatlarni segmentlash tajribasi yaxshi yo'lga qo'yilganligini bildiradi.

Xulosa va takliflar.

Yirik korxonalarda soliq nazoratini raqamlashtirish va "Risk-analiz" tizimini joriy etish soliq to'lovchilar faoliyatiga asossiz aralashuvlarni kamaytirish imkonini beradi. Zamonaviy nazorat shakllari nafaqat byudjet tushumlarini ta'minlaydi, balki "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Taklif: Yirik korxonalarda soliq tekshiruvlarini tayinlashda inson omilini to'liq istisno etuvchi raqamli algoritmlarni kengaytirish. Bevosita aralashuvsiz o'tkaziladigan (kameral) nazorat ulushini oshirish orqali tadbirkorlikka ma'muriy bosimni kamaytirish. Yirik soliq to'lovchilar bilan real vaqt rejimida ma'lumot almashish tizimini yo'lga qo'yish va an'anaviy tekshiruvlarni qisqartirish.

Adabiyotlar ro'yxati:

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.- 640 b.